

Troski jako elementy kształtujące pole afordancji – realistyczno-krytyczne ujęcie podmiotowości z perspektywy ucieleśnienia

Mateusz TOFILSKI*

ABSTRACT

Concerns as constitutive elements of the affordance field — a critical realist account of subjectivity from an embodied perspective: The aim of this article is to analyse the concept of subjectivity and the category of concern in Margaret Archer's critical realism from the perspective of embodied cognition and the category of affordances. It explores the possibility of using the notions of affordances and field of affordances to describe the synchronic and diachronic relationship between the subject and the environment within critical realism. This perspective aligns with efforts to naturalize critical realism (Kaidesoja, 2013) and to highlight the role of non-reflective determinants of behaviour within it (Tofilski, 2024). The article begins by outlining the fundamental assumptions: critical realism and the model of subjectivity proposed by Margaret Archer, with particular emphasis on concern and reflexivity as key elements shaping the subject in its relationship with the environment. It then presents more naturalistically oriented approaches within critical realism and their connections to embodied cognition. The final section focuses on the concept of a field of affordances and the mechanisms of its formation, illustrated by the example of addiction understood as a monopolization of the hierarchy of concerns. The conclusions indicate that integrating affordances into critical realism requires both modification of Archer's original model of agency and the adoption of the concept of affordances in line with a moderate embodiment perspective — rather than James Gibson's original proposal.

KEYWORDS

affordances, critical realism, field of promoted action, rationality

* Dr, adiunkt w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. E-mail: mateusz.tofilski@us.edu.pl.

WPROWADZENIE

Realizm krytyczny, rozwijany m.in. przez Roya Bhaskara, Margaret Archer, Andrew Colliera i Andrew Sayera, to nurt socjologiczny, którego przedstawicieli łączy przekonanie o ontologicznym realizmie i epistemologicznym relatywizmie oraz założenie, że zjawiska społeczne należy wyjaśniać nie poprzez badanie samych obserwowalnych wydarzeń, ale poszukiwanie mechanizmów przyczynowych stojących u ich podstaw, czyli tzw. mechanizmów generatywnych (Archer, 2013). Realiści krytyczni sprzeciwiają się dwóm skrajnościom obecnym w naukach społecznych, czyli subiektywizmowi, redukującemu zjawiska społeczne do poziomu jednostki, oraz kolektywizmowi sprowadzającemu je do poziomu struktur społecznych (Domecka, 2013). Oba te podejścia Archer (2013) określa mianem „konflacji” (*conflation*)¹, wskazując, że zarówno zbyt zindywidualizowana, jak i przesocjalizowana wizja człowieka w społeczeństwie ignoruje „stratyfikacyjny charakter rzeczywistości społecznej” (Archer, 2013: 9). W odpowiedzi realiści krytyczni zakładają równorzędny i współzależny status struktury i sprawstwa, przy jednoczesnym utrzymaniu ich dualizmu. Przy okazji Archer krytykuje też tzw. konflację centralną, w której wzajemne konstytuowanie się tych dwóch elementów prowadzi do niemożliwości ich rozdzielenia i powstania zjawiska o „inherentnie dwoistym charakterze” (Domecka, 2013: 106)². W tym duchu zarówno ona, jak i pozostali realiści krytyczni sprzeciwiają się „płaskiej ontologii” opartej na socjomaterialności (*sociomateriality*), nierozdzielnie łączącej to, co społeczne, i to, co materialne (Leonardi, 2012).

Celem artykułu jest analiza relacji między jednostką a środowiskiem w ujęciu realizmu krytycznego ze szczególnym uwzględnieniem modelu podmiotowości obecnego w tym nurcie i fundamentalnej dla niego kategorii troski. Przyjmując, że możliwie najpełniejszy opis zachowania w środowisku powinien mieć charakter wielopoziomowy (Żuromski, 2020) i interdyscyplinarny, analiza ta zostanie osadzona w kognitywistycznej tradycji umysłu ucieleśnionego poprzez odwołanie do kategorii afordancji i pola afordancji, wykorzystywanych do opisu interakcji agent — środowisko. Tym samym podjęte rozważania opierają się na założeniu, że z jednej strony kognitywistyka może dostarczać narzędzi konceptualnych istotnych dla wyjaśniania teoretycznych i metateoretycznych

¹ W bezpośrednim tłumaczeniu jest to połączenie dwóch elementów w celu stworzenia rzeczy nowej. W omawianej perspektywie pojęcie to odnosi się do prób łączenia ze sobą podmiotowych jednostek i społecznych całości.

² Konflację centralną reprezentują m.in. Anthony Giddens i Pierre Bourdieu, odrzucający opozycję między jednostką a społeczeństwem i wskazujący na praktyki społeczne jako wynik dialektycznego stosunku pomiędzy tymi dwoma elementami.

problemów w socjologii (Kaidesoja *et al.*, 2019), a z drugiej strony, zgodnie z reprezentowanym przez ucieleśnienie szerokim podejściem do poznania, nauki społeczne i humanistyczne dostarczają istotnego wkładu w rozwój wiedzy o poznaniu (np.: Hutchins, 2014).

KONFIGURACJA TROSK W REALIZMIE KRYTYCZNYM

MODEL REFLEKSYJNEJ PODMIOTOWOŚCI
MARGARET ARCHER

Pojęcie troski (*concern*) to jeden z fundamentów Archerowskiego modelu podmiotowości, kluczowy dla zrozumienia procesu kształtowania się tożsamości. Troska definiowana jest tu jako intencjonalny sąd o wartościach, który podlega emocjonalnym komentarzom i określa to, co dla jednostki ma znaczenie w interakcjach ze światem (Archer, 2013). Archer wyróżnia troski pierwszego rzędu (instrumentalne) oraz troski zasadnicze (powiązane ze świadomym systemem wartości) (Śledzińska, 2015). Tożsamość osobista wypływa z kształtującej się hierarchii pomiędzy różnymi troskami, a proces ich artykulacji i uporządkowania jest nierozzerwalnie związany z refleksyjnością, czyli kompetencją umysłową opierającą się na zdolności do prowadzenia wewnętrznej konwersacji. Jak ujmuje to Archer: „Jaźń i jej refleksyjna świadomość były obecne przez cały czas trwania konwersacji, lecz dopiero w momencie jej zakończenia i ze względu na unikatowy zestaw swoich zaangażowań, jaźń otrzymuje określoną tożsamość osobistą” (Archer, 2013: 232). Dzięki konwersacji wewnętrznej jednostka analizuje siebie w relacji do trzech porządków rzeczywistości: naturalnego, praktycznego i społecznego, z których każdy wiąże się ze specyficznym zestawem trosk (odpowiednio: fizycznym dobrostanem, kompetencjami performatywnymi i poczuciem własnej wartości). W tym warstwowym modelu podmiot z wykształconą tożsamością osobistą tworzy przestrzeń dla aktora społecznego, przyjmującego role społeczne. Struktura i sprawstwo pozostają do siebie w relacji diachronicznej — podmiot podlega zmianom strukturalnym, na które może oddziaływać zwrotnie w procesie morfogenezy lub morfostazy. Refleksyjność pozwala jednostce analizować swoją pozycję i planować działania w odpowiedzi na strukturalne możliwości i ograniczenia. Korzeni tak rozumianej refleksyjności należy szukać w pierwszej kolejności w inspiracjach pragmatyzmem Charlesa S. Peirce’a i George’a H. Meada, których autorsko zsyntetyzowane poglądy stanowią podstawę Archerowskiego ujęcia konwersacji wewnętrznej. Z kolei w przypadku samej kategorii troski można dostrzec

w propozycji Archer podobieństwa, chociaż już niewyartykułowane tak bezpośrednio, do filozofii Martina Heideggera i jego podejścia do troski (*Sorge*) jako fundamentalnej podstawy bycia-zaangażowanym w świat, egzystencjalnego rdzenia podmiotowości (Wielecki, 2016).

Istotną funkcję w hierarchizacji trosk pełnią też emocje. Archer jako socjolożkę interesuje przede wszystkim sama rola, jaką emocjonalność odgrywa w kształtowaniu podmiotowości, stąd Phillip Walsh zauważa, że mimo kompleksowości proponowanego ujęcia emocjonalności i refleksyjności u Archer brakuje spójności definicyjnej oraz pogłębienia psychologicznego spojrzenia na to zagadnienie. Krytykuje ją tym samym za brak precyzji w definiowaniu emocji, odwołując się przy tym do podziału Warrena TenHoutena na emocje i sentymenty (Walsh, 2021)³. Poza tym zwraca uwagę na pochopne odrzucenie przez Archer rozróżnienia emocji na podstawowe i złożone, co wynika u niej głównie z pomieszczenia kwestii ewentualnej pierwotności występowania poszczególnych emocji z ich dominującą rolą. Sama Archer stara się przede wszystkim ulokować kategorię emocji w szerszym kontekście swojej teorii i wskazuje, że mają one charakter intencjonalny, odnoszą się do wybranego porządku rzeczywistości oraz odgrywają rolę afektywnych komentarzy do związanych z nim trosk, wpływając w ten sposób na ich hierarchię. Archer dzieli emocje na pierwotne (natychmiastowe) i wtórne (przekształcone przez refleksję w konwersacji wewnętrznej) (Archer, 2003). Są one w ten sposób ściśle powiązane z refleksyjnością, kluczową dla podejmowania decyzji — to refleksyjne badanie siebie pozwala reinterpretować emocje i wpływać na hierarchię trosk.

NATURALISTYCZNA ORIENTACJA W REALIZMIE KRYTYCZNYM

Model podmiotowości Archer jest jednym z najbardziej kompleksowych w ramach realizmu krytycznego i ważnym punktem w debacie o strukturze i sprawstwie (Wielecki, 2015). Stąd też stanowi adekwatny punkt wyjścia do rozważań na temat relacji podmiot — środowisko, ale mimo to nie jest wolny od krytyki. Opozycyjny do realizmu krytycznego symboliczny interakcjonizm zarzuca stanowisku Archer mylenie historyczności danych własności z ich ontologiczną naturą, które dokonuje się przez wyciąganie wniosków o autonomiczności

³ TenHouten opracował teorię spektrum afektów, która klasyfikuje emocje na podstawie ich złożoności i funkcji społecznych. Zdaniem Walsh może ona być owocnie zintegrowana z prezentowanym w realizmie krytycznym podejściem do emocji, oferując bardziej zniuansowane rozumienie ich roli w kształtowaniu osobowości.

struktury z samej jej czasowości (King, 1999). Mniej radykalnie, bo zachowując założenie o rozdzielności struktury i sprawstwa, część realistów krytycznych⁴, w tym Dave Elder-Vass (2007), podkreśla, że w Archerowskiej koncepcji morfogenezy struktur społecznych zbyt mały akcent stawiany jest na synchroniczne interakcje podtrzymujące i budujące relacje między podmiotem a jego otoczeniem. Pierpaolo Donati zwraca uwagę, że koncentracja na refleksyjności prowadzi do indywidualistycznej wizji podmiotu, pomijając jego relacyjność i rolę sieci społecznych interakcji, z których się wyłania i które współtworzy (Donati, 2024). Nadmierna koncentracja na refleksyjności niedostatecznie uwzględnia komponenty pozaświadome, w tym nawykowe składniki działania (Tofilski, 2024). W odpowiedzi badacze tacy jak Elder-Vass czy Tukka Kaidesoja proponują bardziej naturalistyczne i interdyscyplinarne podejście, integrujące perspektywę socjologiczną z badaniami psychologicznymi i neurokognitywistycznymi, zwłaszcza z nurtu ucieleśnienia (Kaidesoja, 2013) przyjmującego szerokie podejście do poznania i nieograniczającego się do poziomu przetwarzania informacji. Uwzględnienie tej perspektywy pozwala zwrócić uwagę na znaczenie nieświadomych procesów mentalnych w wyjaśnianiu ludzkiego działania⁵.

Przykładowym elementem, który przenika do realizmu krytycznego z tradycji poznania ucieleśnionego, jest kategoria afordancji. To pojęcie, oryginalnie wprowadzone w psychologii ekologicznej Jamesa Gibsona (2015), odnosi się do możliwości działania, które organizm napotyka w swoim otoczeniu i co do wykonania których ma kompetencje psychomotoryczne (schody umożliwiają wspięcie się po nich, a kubek — chwycenie go i napięcie się). Nie są to zatem zwykłe właściwości danego obiektu, ale emergentne rezultaty interakcji agent — środowisko (Chemero, 2011), których konceptualizacja stanowi podstawę koncepcji Gibsona. Odrzuca ona klasyczny model poznania na rzecz modelu aktywnego i bezpośredniego, opartego na intuicyjnym wychwytywaniu dostępnych możliwości. Obecnie kategoria afordancji jest powszechnie używana w różnych, czasem opozycyjnych nurtach ucieleśnienia, a także w wielu pozakognitywistycznych kontekstach (Norman, 1999; de Haan *et al.*, 2013).

W realizmie krytycznym również można znaleźć pojedyncze przykłady wykorzystania tego pojęcia⁶, w przeważającej większości zapożyczające je z idei

⁴ Do tego grona można zaliczyć również m.in. Paula Lewisa i Andrew Sayera (Elder-Vass, 2007).

⁵ Choć Archer również odnosi się do badań empirycznych nad emocjami i pamięcią, ogranicza ucieleśnioną interakcję głównie do dwóch pierwszych wymiarów rzeczywistości i diachronicznej relacji podmiotu ze światem społecznym.

⁶ Opis prób wykorzystania kategorii afordancji w realizmie krytycznym znajduje się w tekście: *Kategoria afordancji a problem relacji struktury i sprawstwa* (Tofilski, 2024). Sama Archer bardzo marginalnie odwołuje się do pojęcia afordancji i Donalda Normana; sprowadza

poznania rozproszonego i prac Edwina Hutchinsa oraz Donalda Normana. To podejście odrzuca metodologiczny indywidualizm, wskazując, że poznanie tworzą funkcjonalne związki elementów, a nie ich umiejscowienie. Stąd obszarem zainteresowania badacza powinny być rozproszone systemy poznawcze (np. system nawigacyjny na statku, kwartet smyczkowy), czyli struktury złożone z różnych czynników materialnych, ludzkich, kulturowych, między którymi zachodzą interakcje w wymiarze przestrzennym i czasowym (opisywane przy użyciu pojęcia afordancji) (Wachowski, 2022). Z perspektywy nauk społecznych w idei poznania rozproszonego szczególnie istotne jest przewyższenie dychotomii między procesami poznawczymi a kulturowymi oraz materialnymi a symbolicznymi (Kaidesoja, 2013: 169), co pozwala docenić, często ignorowany, element materialny w badaniach struktur społecznych. Jednak wykorzystanie kategorii afordancji w realizmie krytycznym ma znaczenie nie tylko ze względu na badanie struktur socjotechnicznych, lecz także w kontekście uwzględnienia w opisie działania jego nieświadomych, środowiskowych determinant przy zachowaniu aktywnej roli podmiotu. W ten sposób afordancja jest zresztą wykorzystywana w kontekście idei habitusu Bourdieu, z której stara się korzystać Elder-Vass (2007), wykraczając poza Archerowską refleksyjność. Co więcej, mówiąc o kategorii afordancji w realizmie krytycznym, nie trzeba ograniczać się jedynie do wymiaru synchronicznej interakcji podmiotu z bieżącym otoczeniem, ale można brać pod uwagę również diachroniczne oddziaływania tych dwóch czynników. W tym kontekście przydatne okazuje się przyjrzenie się mechanizmom wyboru afordancji oraz przywoływane pojęcie troski.

TROSKI KSZTAŁTUJĄCE POLE AFORDANCJI

KRAJOBRAZ I POLE AFORDANCJI

Podczas opisywania interakcji jednostki z otoczeniem (chwycenie konkretnego kubka, postawienie stopy na stopniu) pojawia się pytanie o tzw. konkurencję (*competition*) pomiędzy afordancjami, czyli o wybór z puli wszelkich możliwych w danym momencie działań akurat danej aktywności. Na wybór ten wpływa wiele zmiennych (schemat ciała, kontekst sytuacyjny itp.), w tym również środowisko rozwoju danego podmiotu, w którym utrwalają się wzorce działania i formują jednostkowe zainteresowania, wartości i troski. W procesie kształtowania się

je do kategorii użyteczności i opisu interakcji z praktycznym wymiarem rzeczywistości (Archer, 2013).

preferencji aktywności tworzy się „pole promowanego działania,” czyli zbiór afordancji wspieranych przez środowisko społeczne, które zachęca agenta do określonych interakcji (Reed, 1991). Dynamika ta opiera się na wzorcowych praktykach, rozproszonych w populacji i przekazywanych horyzontalnie oraz wertykalnie. Na poziomie indywidualnym przejawiają się one w zmianach w sposobie myślenia jednostek i ich intencjonalnym działaniu (Menary, 2011). Użyteczny jest tu podział na krajobraz afordancji, a więc wszelkie możliwości interakcji dostępne w niszy ekologicznej, związane z całym spektrum umiejętności dostępnych danej formie życia, oraz pole afordancji, czyli zestaw afordancji istotnych dla jednostki w konkretnej sytuacji (Ramstead *et al.*, 2016). Każdy wchodzi w interakcje z indywidualnym polem afordancji, przez co ta sama przestrzeń i jej elementy mogą być różnie doświadczane i zachęcać do różnych aktywności. Wpływają na to zarówno czynniki kontekstowe, normatywne, jak i — by posłużyć się terminologią Archer — hierarchia trosk danego podmiotu.

W perspektywie synchronicznej, skupiającej się na bieżącym kontekście sytuacyjnym, Michelle Maiese (2021) opisuje ten proces jako cieleśnie ugruntowany, afektywny, przedrefleksyjny sposób filtrowania informacji w zgodzie z aktualnie przypisywaną im wartością. Jest to proces bazujący na dynamicznym sprzężeniu zwrotnym, w którym środowisko determinuje zakres możliwych aktywności jednostki, współkształtując zestaw jej aktualnych trosk, a jednostka nakierowana poznawczo na informacje szczególnie dla niej istotne ingeruje w kształt środowiska w procesie budowania swojej niszy środowiskowej. Zoey Lavalley i Lucy Osler (2024: 384) wskazują w tym kontekście, że „nasza sprawczość jest sprawą umiejscowioną, ograniczaną i kształtowaną przez świat, w którym się znajdujemy, a [...] nasze nawyki, zdolności, troski i normy zmieniają sposób, w jaki świat nas przyciąga lub nie”. Przywołana kategoria troski odnosi się tu do jednostkowych zainteresowań, preferencji i potrzeb kształtowanych przez środowisko społeczno-kulturowe, w którym dana jednostka żyje. Troska sprawia, że niektóre afordancje „wysuwają się na pierwszy plan” w pole afordancji, a inne zanikają.

Jednak pełnowymiarowe wprowadzenie tej kategorii, uwzględniające heterogeniczność trosk, ich rozciągnięcie czasowe i relacyjność (mogą one się ze sobą wiązać, wzmacniać czy wchodzić w konflikty), wymaga uwzględnienia w opisie relacji podmiot — środowisko szerszej perspektywy niż bieżący kontekst sytuacyjny i wynikające z niego potrzeby. Roy Dings proponuje spojrzenie na troski w kontekście afordancji nie tylko atomistyczne, lecz także holistyczne — jako na powiązane i oparte na różnorodnych zobowiązaniach, wartościach i projektach, budujące długofalowo jednostkową tożsamość. Chodzi tu o uwzględnienie również, skądinąd podkreślanego przez Archer, diachronicznego wpływu trosk

na doświadczenia afordancji dostępnych w interakcji z otoczeniem — „działający agent ucieleśniony w tu i teraz jest powiązany ze swoimi diachronicznymi troskami, wykraczającymi poza obecny kontekst” (Dings, 2020). Pełna analiza pola afordancji powinna obejmować nie tylko afordancje „niskopoziomowe,” lecz także te identyfikowane na wyższym poziomie abstrakcji, ogólne, o szerokim charakterze autoreferencyjnym i znaczeniu dla jednostkowych trosk i wartości. Jako źródło inspiracji tego spojrzenia ponownie pojawia się filozofia Heideggera i wyróżniane przez niego różne wymiary zaangażowania w świat, uwzględniające wielość ram czasowych i rodzajów trosk pojawiających się w danym działaniu.

Większa uwaga wobec afordancji wysokopoziomowych ma odpowiadać na krytykę niejasnego punktu odniesienia kategorii afordancji. Poza tym umożliwia uwzględnienie długofalowego aktywnego, samoregulującego się działania podmiotu, który na podstawie swoich diachronicznych trosk próbuje kształtować swoje pole afordancji (Dings, 2020). W tym kontekście odwołanie się do złożonego i ustrukturyzowanego modelu podmiotowości zaproponowanego przez Archer, wraz z jej koncentracją na diachronicznej interakcji podmiotu ze środowiskiem oraz na refleksyjnym, aktywnym kształtowaniu indywidualnej hierarchii trosk, może okazać się — z jednej strony — przydatnym modelem opisującym wspomniany wysokopoziomowy wymiar formowania się pola afordancji jednostki. Z drugiej strony wprowadzenie kategorii pola afordancji do opisu interakcji z otoczeniem w Archerowskim modelu wpisuje się we wspomniany postulat naturalizacji i odejścia od skrajnej racjonalności podmiotu w ramach realizmu krytycznego.

Podjęcie Dingsa wywodzi się z prób wykorzystania kategorii afordancji w opisie psychopatologii. Jest to o tyle wyraźny i celny kontekst analizy, że mechanizm kształtowania się i zmiany pola afordancji jest wyraźnie widoczny na skrajnym przykładzie zaburzeń i chorób, które ograniczają pole afordancji i wpływają na to, jakie możliwości interakcji są dostępne dla podmiotu, oraz które afordancje zyskują przewagę w danej sytuacji (de Haan *et al.*, 2013). Przykładowo badanie afordancji u osób cierpiących na uzależnienie skupiało się zwykle na analizie elementów środowiskowych (np. strzykawek, baru itd.), których obecność potęgowała poczucie nałogowego głodu. Obecnie coraz częściej zwraca się uwagę, że w szerszej perspektywie uzależnienie może być postrzegane właśnie jako zakłócenie w polu afordancji, gdzie niektóre afordancje są zbyt łatwo aktualizowane, a inne zbyt łatwo hamowane (Lavallee & Osler, 2024; Stawski & Tofilski, 2025). Lavallee i Osler wskazują, że gdy perspektywa osoby cierpiącej na uzależnienie jest zdominowana przez nałóg, to jej troski stają się mniej zróżnicowane, maleje liczba istotnych możliwości działania w świecie, co skutkuje mniej heterogenicznym sposobem doświadczania interakcji

z otoczeniem — „uzależnienie ma monopolizujący wpływ na ogólny zestaw cenionych priorytetów agenta” (Lavallee & Osler, 2024). Chodzi zatem nie tylko o synchroniczny wpływ uzależnienia na zaangażowanie podmiotu, lecz także o względnie trwałą zmianę w polu afordancji, wpływającą na podejmowane wybory i wynikającą z dominacji hierarchii trosk przez nałóg. Uzależnienie zmienia wartości i zobowiązania — troski przesuwają się w kierunku uzależnienia, a dotychczas ważne działania społeczne, zawodowe czy rekreacyjne mogą zostać porzucone lub ograniczone.

Co istotne, uzależnienie nie odnosi się tylko do bezpośredniej potrzeby zaspokojenia głodu, ale może też odpowiadać na szeroki wachlarz potrzeb — substancje uzależniające są dla ludzi cenne, ponieważ umożliwiają osiągnięcie różnych ważnych dla nich celów (Pickard, 2021). Uzależnienie jako główna troska z jednej strony ogranicza możliwości działania, a z drugiej strony staje się swoistym filtrem, przez który jednostka interpretuje różne troski emocjonalne, poznawcze i społeczne (np. poczucie kontroli, przynależność do grupy, radzenie sobie ze stresem). W terminologii Archer staje się troską nadrzędną, porządkującą pozostałe. Tym samym pewne możliwości działania stają się wyraźnie uprzywilejowane i wraz z postępem uzależnienia coraz bardziej oddziałują na hierarchię trosk, wiążąc się praktycznie ze wszystkimi aspektami życia. Już samo użycie ramy teoretycznej opartej na kategorii afordancji do opisu uzależnienia pozwala zwrócić uwagę na ten środowiskowy, interakcyjny aspekt życia osoby z nałogiem (Lavallee & Osler, 2024). Poszerzenie jej o diachroniczną perspektywę kształtowania pola afordancji pozwala połączyć koncepcyjnie dwa wymiary uzależnienia, czyli bieżące nastawienie i procesy psychologiczne zachodzące w podmiocie, ze środowiskiem, w którym funkcjonuje i które oddziałuje na niego również długofalowo.

POLE AFORDANCJI I MODEL PODMIOTOWOŚCI W REALIZMIE KRYTYCZNYM

Zaletą wykorzystania kategorii afordancji w realizmie krytycznym jest uwzględnienie w ten sposób zarówno bieżącej, jak i długofalowej, formującej roli środowiska przy zachowaniu sprawczości podmiotu. Proponowana próba rozbudowania w ten sposób modelu podmiotowości wpisuje się w postulowaną przez Eldera-Vassa potrzebę stworzenia w obrębie realizmu krytycznego emergentystycznej teorii ludzkiego działania, która obejmuje to, „jak ludzkie dyspozycje i refleksyjne decyzje determinują działanie, łącząc dyspozycje i decyzje z ich neuronalnym podłożem w ludzkiej fizjologii oraz z czynnikami społecznymi, które na nie wpływają. W rezultacie [...] możemy postrzegać

ludzkie działanie jako wynik ciągłej interakcji pomiędzy dyspozycjami i refleksyjnością” (Elder-Vass, 2007: 325). Takie spojrzenie w ramach realizmu krytycznego ma stanowić również alternatywę dla koncepcji „płaskich ontologicznie”, stąd — mimo pojawiających się uproszczeń bezpośrednio wiążących realizm krytyczny z psychologią ekologiczną (Volkoff & Strong, 2013) — należy odróżnić użycie kategorii afordancji od przyjęcia pełnego pakietu założeń nurtu zaproponowanego przez Gibsona. Realizm krytyczny nie daje się łatwo pogodzić ze społecznomaterialnym ujęciem relacji podmiotu ze środowiskiem, które proponowane jest przez bezpośrednich kontynuatorów Gibsonowskiego podejścia w ramach tzw. radykalnego ucieleśnienia, czyli przede wszystkim psychologii ekologicznej i enaktywizmu⁷. To podejście opiera się na bezpośrednim, antyrepresentacjonistycznym modelu poznania, w którym afordancje są zawsze osadzone w społeczno-materialnych praktykach tworzących ludzką formę życia, a ich wybór umożliwia, rozwijana w codziennym doświadczeniu, umiejętność koordynacji działań (van Dijk & Rietveld, 2017). Zamiast wyższych procesów poznawczych mowa tu tylko o bardziej złożonych, rozciągniętych w czasie aktywnościach w krajobrazie afordancji (Kiverstein & Rietveld, 2018). Podobnie troska rozumiana jest jako afektywne, cielesne zaangażowanie organizmu w świat, które wyłania się ekologicznie i pogłębia się w społecznych praktykach współdziałania, stając się podstawą konstruowania i utrzymywania społecznych i grupowych tożsamości (Loaiza, 2018).

Mimo sprzeciwu purystycznie nastawionych zwolenników teorii Gibsona (Heras-Escribano, 2019) pojęcie afordancji jest dziś powszechnie wykorzystywane w różnych ramach teoretycznych, w tym w obrębie umiarkowanego ucieleśnienia (Clark, 2008) i poznania rozproszonego (Norman, 1999). Bardziej umiarkowane, reprezentacjonistyczne spojrzenie na ucieleśnione poznanie opiera się na analizie wizualno-motorycznego przetwarzania, w którym poza badaniem dynamiki relacji agent — środowisko uwzględnia się także jej neuronalne reprezentacje, podkreślając neurokognitywny aspekt mechanizmu wykrywania afordancji (Ferretti & Zipoli Caiani, 2024; Stawski & Tofilski, 2025). Wprawdzie dla krytyczno-realistycznego modelu podmiotowości neuronaukowy opis mechanizmów na poziomie subosobowym nie stanowi kluczowej perspektywy odniesienia, jednak przy dążeniu do możliwie najbardziej holistycznego opisu ludzkich zachowań nie powinien być odrzucany czy pomijany. Wielopoziomowy opis zachowania powinien łączyć poziom subosobowy z osobowym i ponadosobowym (Żuromski, 2020; Stawski & Tofilski,

⁷ Mimo łączącego je radykalnego sprzeciwu wobec reprezentacjonistycznego modelu poznania enaktywizm i psychologię ekologiczną należy traktować jako dwie osobne subtradycje w ramach ucieleśnienia, mające cechy wspólne, ale i różnice (Read & Szokolszky, 2020).

2025), nie redukując go do jednego wybranego poziomu i np. nie wymagając sprowadzenia środowiska społecznego do socjomaterialności. Pozwala to także na bardziej złożone, mentalistyczne ujęcie kategorii troski, niesprowadzające jej do wymiaru cielesnej sensotwórczości.

Jak wspomniano, użycie tak rozumianej kategorii afordancji w obrębie ramy teoretycznej realizmu krytycznego pozwala dowartościować w jej obrębie interakcjonistyczny charakter ludzkich zachowań i ich pozarefleksyjne determinanty. Wpływ czynników środowiskowych jest w ten sposób rozpatrywany zarówno synchronicznie, uzupełniając analizę procesu morfogenezy o opis bieżącej interakcji podmiotu z jego otoczeniem, jak i diachronicznie — przez pryzmat pola afordancji i z uwzględnieniem kategorii troski i ich hierarchizacji wpływającej na decyzje podmiotu. Pozwala to na zbliżenie realizmu krytycznego do koncepcji kognitywistycznych, w tym poznania rozproszonego, i opisu roli nieświadomych determinant zachowania bez uciekania się do idei socjomaterialności. Jednak ze względu na niechęć Archer do popadnięcia w konflację centralną i osłabianie roli refleksyjności (Archer, 2010) spojrzenie to wpisuje się w bardziej znaturalizowane stanowiska w obrębie realizmu krytycznego. Z kolei tak sformułowana conceptualizacja podmiotowości, oparta na kategorii troski, może posłużyć jako podstawa do analizy trosk jako elementów kształtujących pole afordancji danej jednostki w obrębie umiarkowanego ucieleśnienia. Przede wszystkim wpisuje się ona we wskazywaną przez Dingsa potrzebę powiązania ze sobą wyjaśnienia bieżącego działania sytuacyjnego z wysokopoziomowym kontekstem ogólnych i abstrakcyjnych projektów życiowych. Model formowania się podmiotowości, wywodzący się bazowo z myśli Archer, pozwala w tym kontekście zwrócić uwagę na hierarchiczność i temporalność trosk, gdzie pole afordancji może być rozumiane nie tylko jako zestaw intuicyjnych odpowiedzi na aktualne potrzeby jednostki, lecz również jako jej długofalowa mapa zachowań, rozwijana w procesie kształtowania tożsamości. Wracając do przykładu uzależnienia: proponowane spojrzenie dowartościowuje środowiskowe podejście do tego schorzenia przy jednoczesnym zwróceniu uwagi na przeformułowanie całej hierarchii trosk osoby uzależnionej, odbijającej się na jej polu afordancji. Wielopoziomowość tego modelu poznawczego wpisuje się w umiarkowane ucieleśnienie, co widać chociażby w spójności przywoływanego podziału na trzy wymiary rzeczywistości i trzech wyróżnianych przez Normana warstw percepcji (pierwotnej, behawioralnej i refleksyjnej) (Norman, 1999). Poza tym odwołanie się do propozycji realizmu krytycznego pozwala na powiązanie różnych perspektyw badawczych i rozwinięcie w ramach badań nad poznaniem wątku społecznego i strukturalnego zakorzenienia trosk.

Próba wskazania na zalety systematycznego wprowadzenia kategorii afordancji do realizmu krytycznego nie oznacza, że propozycja Archer jest jedynym możliwym teoretycznym ujęciem kategorii troski, który pojawia się w kontekście mówienia o polu afordancji. Przykładem mogą być próby łączenia enaktywizmu z etyką troski (*care*) (Loaiza, 2018), bazujące na ontologii relacyjnej i kładące nacisk na praktyczny wymiar troski, w których społeczne formy życia traktowane są jako przedłużenie biologiczno-afektywnej troski w wymiarze wspólnotowym. Zaletą tego podejścia jest uniknięcie zarzutów o przesadne sprowadzenie do wymiaru refleksyjnego zagadnienia podejmowania decyzji i gruntowania trosk. Oparty na koncepcji Archer, ale zrewidowany pod kątem zarzutu o nadmierną koncentrację na refleksyjności, model podmiotowości pozwala również uchwycić wielowymiarowość relacji podmiotu ze środowiskiem i wynikającego z niej procesu poznawczego. Poza tym Archerowskie pojęcie troski (*concern*) nie odnosi się wyjściowo bezpośrednio do kontekstu etycznego, ale szerzej — do sądów o rzeczywistości, które ukierunkowują refleksję jednostki i prowadzą ją do praktycznego zaangażowania w świecie. W tym kontekście ujęcie to jest też używane w refleksji socjologicznej, np. do opisu stanów zbiorowych, na co zwraca uwagę Krzysztof Wielecki (2016), porównując Archerowską kategorię troski z socjologicznymi próbami wykorzystania psychologicznego pojęcia potrzeb.

PODSUMOWANIE

Ze względu na swoją ogólność i praktyczność kategoria afordancji jest współcześnie wykorzystywana w obrębie ram teoretycznych różnych nurtów socjologicznych, na czele z koncepcją habitusu Bourdieu (Tofilski, 2024) czy teorią aktora-sieci Bruno Latoura (Wachowski, 2022). Spójne wpisanie jej w realizm krytyczny może stanowić alternatywę dla tych ujęć, czemu warto poświęcić uwagę, przyjmując za Kaidesoją, że mimo krytyki niektórych antynaturalistycznych założeń Bhaskara i Archer realizm krytyczny stanowi nadal obiecującą bazę teoretyczną. Po pierwsze, ze względu na uznawanie znaczenia założeń ontologicznych dla badań empirycznych w naukach społecznych. Po drugie, w założeniach tego nurtu można znaleźć wciąż pewne ważne idee, w tym w szczególności przyjęcie mechanicystycznej koncepcji przyczynowości (Kaidesoja, 2013).

Konstruując złożony model podmiotowości i ludzkich zachowań, nie sposób uniknąć interdyscyplinarnej perspektywy, uwzględniającej adekwatny opis na różnych poziomach wyjaśnienia. W tym kontekście nauki kognitywne

dodają swój istotny wkład opisu działania mechanizmów poznawczych do badań na temat relacji między kulturą, poznaniem i działaniem (Kaidesoja *et al.*, 2019). Jednocześnie taki interdyscyplinarny dialog w tradycji ucieleśnienia z założenia ma unikać neurobiologicznego redukcjonizmu, któremu zresztą programowo sprzeciwiają się realisci krytyczni. Zamiast tego szerokie podejście do badania poznania zakłada w jego obrębie integralną rolę badań społecznych (w tym np. zaprezentowanej problematyki troski), czego widocznym przykładem jest postulowany w ramach poznania rozproszonego praktyczny powrót badań antropologicznych w obręb nauk o poznaniu (Wachowski, 2022). Kategoria afordancji może tu stanowić konceptualny pomost, który pomaga w uchwyceniu ponadosobowego, relacyjnego charakteru podmiotowości wchodzącej w interakcję z otoczeniem przy jednoczesnym uwzględnieniu opisu na poziomie osobowym i subosobowym. Poza tym pozwala ona spojrzeć zarówno na synchroniczny, jak i diachroniczny charakter relacji podmiotu ze środowiskiem oraz uwzględnić wpływające z niego pole afordancji, kształtowane m.in. przez, kluczowe dla realizmu krytycznego, pojęcie troski.

BIBLIOGRAFIA

- Archer, M. (2003). *Structure, Agency and the Internal Conversation*. Cambridge — New York: Cambridge University Press.
- Archer, M. (2010). Can Reflexivity and Habitus Work in Tandem? W: M. Archer (Red.). *Conversations about reflexivity* (s. 123–143). London: Routledge.
- Archer, M. (2013). *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*. (Przeł. A. Dziuban). Lublin: Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Chemero, A. (2011). *Radical Embodied Cognitive Science*. London — Cambridge, MA: The MIT Press.
- Clark, A. (2008). *Supersizing the Mind*. Oxford: Oxford University Press.
- de Haan, S., Rietveld, E., Stokhof, M. i Denys, D. (2013). The Phenomenology of Deep Brain Stimulation-Induced Changes in OCD: An Enactive Affordance-Based Model. *Frontiers in Human Neuroscience*, 7. doi: 10.3389/FNHUM.2013.00653.
- Dings, R. (2020). Psychopathology, Phenomenology and Affordances. *Phenomenology and Mind*, 18, 56–66. doi: 10.17454/pam-1804.
- Domecka, M. (2013). Dualność czy dualizm? Relacje pomiędzy strukturą i podmiotowym sprawstwem we współczesnych debatach teoretycznych. W: A. Mrozowski, O. Nowaczyk, I. Szlachcicowa (Red.). *Sprawstwo — teorie, metody, badania empiryczne w naukach społecznych* (s. 103–115). Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Donati, P. (2024). Margaret Archer's Theory of the Human Person: An Assessment. *International Review of Sociology*, 34(1), 52–74. doi: 10.1080/03906701.2024.2320438.
- Elder-Vass, D. (2007). Reconciling Archer and Bourdieu in an Emergentist Theory of Action. *Sociological Theory*, 25(4), 325–349.

- Elder-Vass, D. (2017). Materialising Social Ontology. *Cambridge Journal of Economics*, 41(5), 1437–1451. doi: 10.1093/cje/bex038.
- Ferretti, G. i Zipoli Caiani, S. (2024). An All-Purpose Framework for Affordances. Reconciling the Behavioral and the Neuroscientific Stories. *Synthese*, 204(25). doi: 10.1007/s11229-024-04646-4.
- Gibson, J. (2015). *The Ecological Approach to Visual Perception*. Hove: Psychology Press.
- Heras-Escribano, M. (2019). *The Philosophy of Affordances*. San Sebastian: Palgrave Macmillan.
- Hutchins, E. (2014). The Cultural Ecosystem of Human Cognition. *Philosophical Psychology*, 27(1), 34–49. doi: 10.1080/09515089.2013.830548.
- Kaidesoja, T. (2013). *Naturalizing Critical Realist Social Ontology*. London: Routledge.
- Kaidesoja, T., Sarkia, M. i Hyryläinen, M. (2019). Arguments for the Cognitive Social Sciences. *The Journal for the Theory of Social Behaviour*, 49(4), 480–498. doi: 10.1111/jtsb.12226.
- King, A. (1999). Against Structure: A Critique of Morphogenetic Social Theory. *The Sociological Review*, 47(2), 199–227.
- Kiverstein, J. i Rietveld, E. (2018). Reconceiving Representation-hungry Cognition: An Ecological-Enactive Proposal. *Adaptive Behavior*, 26(4), 147–163. doi: 10.1177/1059712318772778.
- Lavallee, Z. i Osler, L. (2024). Affordances and the Shape of Addiction. *Philosophy, Psychiatry, & Psychology*, 31(4), 379–395. doi: 10.1353/ppp.2024.a948895.
- Leonardi, P.M. (2012). Materiality, Sociomateriality, and Socio-Technical Systems: What Do These Terms Mean? How are They Related? Do We Need Them? W: P.M. Leonardi, B.A. Nardi, J. Kallinkos (Red.). *Materiality and Organizing: Social Interaction in a Technological World* (s. 25–48). Oxford: Oxford University Press.
- Loaiza, J.M. (2018). From Enactive Concern to Care in Social Life: Towards an Enactive Anthropology of Caring. *Adaptive Behavior*, 27(1), 17–30. doi: 10.1177/1059712318800673.
- Maiese, M. (2021). Enactivism, the Field of Affordances, and Mental Disorder. *Journal of Mind & Behavior*, 42(2), 175–196.
- Menary, R. (2011). Our Glassy Essence: The Fallible Self in Pragmatist Thought. W: S. Gallagher (Red.). *The Oxford Handbook of the Self* (s. 113–130). Oxford: Oxford University Press.
- Norman, D. (1999). Affordance, Conventions, and Design. *Interactions*, 6(3), 38–42.
- Pickard, H. (2021). Addiction and the Self. *Noûs*, 55(4), 737–761.
- Ramstead, M., Veissière, S.P.L. i Kirmayer, L. (2016). Cultural Affordances: Scaffolding Local Worlds Through Shared Intentionality and Regimes of Attention. *Frontiers in Psychology*, 7(1090). doi: 10.3389/fpsyg.2016.01090.
- Read, C. i Szokolszky, A. (2020). Ecological Psychology and Enactivism: Perceptually-Guided Action vs. Sensation-Based Enaction. *Frontiers in Psychology*, 11, 1270. doi: 10.3389/fpsyg.2020.01270.
- Reed, E. (1991). James Gibson's ecological approach to cognition. W: A. Still i A. Costall (Red.), *Against Cognitivism: Alternative Foundations for Cognitive Psychology* (s. 142–173). New York: Martin's Press.
- Stawski, F. i Tofilski, M. (2025). The Field of Affordances in SUD. How Do People with Addiction Interact with the Environment? *Philosophical Psychology*, 1–29. doi: 10.1080/09515089.2025.2451802.
- Śledzińska, K. (2015). Odzyskane człowieczeństwo. Teorie społeczne między indywidualizmem a totalizmem — koncepcje Karola Wojtyły i Margaret S. Archer. *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne*, 10(1), 113–121.

- Tofilski, M. (2024). Kategoria afordancji a problem relacji struktury i sprawstwa. *Studia Philosophiae Christianae*, 60(1), 101–120. doi: 10.21697/spch.2024.60.A.04.
- Van Dijk, L. i Rietveld, E. (2017). Foregrounding Sociomaterial Practice in Our Understanding of Affordances: The Skilled Intentionality Framework. *Frontiers in Psychology*, 7(1969). doi: 10.3389/fpsyg.2016.01969.
- Wachowski, W. (2022). *Poznanie rozproszone. Od heurystyk do mechanizmów*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Walsh, P. (2021). Emotions, Personhood and Social Ontology: A Critical Realist Approach. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 51(3), 371–390. doi: 10.1111/jtsb.12276.
- Wielecki, K. (2015). Socjologia na rozstaju dróg: znaczenie teorii Margaret S. Archer. *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne*, 10(1), 47–59.
- Wielecki, K. (2016). Nadzieja, troska i horyzonty odniesienia — przyczynek do konceptu podmiotowości. *Świat i Słowo*, 1(26), 91–107.
- Volkoff, O. i Strong, D. (2013). Critical Realism and Affordances: Theorizing IT-Associated Organizational Change Processes. *MIS Quarterly*, 37(3), 819–834.
- Żuromski, D. (2020). Międzyosobowy poziom wyjaśniania umysłu i zdolności poznawczych. *Filozofia Nauki (The Philosophy of Science)*, 28(2), 47–74. doi: 10.14394/filnau.2020.0009.